

Szemle

TRANSZKULTURÁLISAK VAGYUNK

– NÉMETH Zoltán. *Transzkulturalizmus: Elmélet és gyakorlat*. Az MTA és a Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács monográfiásorozata 3. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia–Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács, 2023, 166 lap –

BALOGH MAGDOLNA

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet

ny. tudományos főmunkatárs

balogh.magdolna@abtk.hu

ORCID 0000 0003 3398 7799

■ A globalizálódó világban zajló társadalmi, politikai, ideológiai és kulturális változások, korábban átjárhatatlan államhatárok virtuálissá válása, a(z) (gazdasági, politikai vagy bármely más indokból elhatározott) elvándorlás, a tömegessé váló mozgások a mindennapjaink részévé lettek, s minthogy ez az élet minden területén merőben új tapasztalatokat generál, erősen rányomja bélyegét az irodalomra is. Emiatt természetes, hogy az irodalomértelmezésnek, az irodalomtudománynak is kezdenie kell valamit ezzel a jelenséggel. Szaktudományunk számára a *transzkulturális* és *transznacionális* nézőpont nyújtotta elméleti megközelítések és fogalmak kínálnak lehetőséget e sajátos problematika leírására. E fogalmak honosítását, a tudományos szcénával való megismerttetését segíti a *Helikon: Irodalom- és Kultúratudományi Szemle* a 2015-ös *Transznacionális perspektívák az irodalomtudományban* című, illetve 2023-ban megjelent *Transzkulturális emlékezetkutatás* című száma is.

Németh Zoltán jó néhány éve elkezdte magát a transzkulturalizmus kutatása mellett: tudományos projektek sorát vezette, különböző fórumokon publikált írásaiiban a transzkulturális perspektíva előnyei és az irodalomkutatásban kiaknázható széles körű lehetőségei mellett érvelt, és sokféle aspektusból közelítette meg. 2023-ban megjelent kismonográfiájában ezeket a jórészt korábban publikált írásokat rakta össze és foglalta keretbe (noha a korábbi megjelenéseket a kötet nem jelzi külön, olvasás közben szembetűnnek az ismétlések, átfedések az írásokban, nyilván részben ezzel magyarázható, hogy egy-egy kérdésre a szerző több alkalommal, több fejezetben is visszatér).

A transzkulturalizmus fogalma Wolfgang Iser 1999-es tanulmánya nyomán vált ismertté. A német kultúrakutató azóta nagy karriert befutott tanulmányában

Literatura 50 (2024) 4

DOI: 10.57227/Liter.2024.4.6

fejtette ki azt a nézetét, mely szerint a kultúra napjainkban nem homogén és nem zárt: nem valamiféle gömb- vagy szigetszerűen kompakt és elszigetelt entitás, ahogyan Herder elképzelte, hanem inkább ködfoltszerű, s az egymással kapcsolatba kerülő kultúrák oly módon járnak át egymást, hogy nem lehet megállapítani, mi a „saját”, és mi az „idegen”, mert a különböző kultúrákból származó elemeket felszívja a befogadó kultúra, s a heterogén elemek feloldódnak egymásban. Welsch elgondolásából az is kikövetkeztethető, hogy a kultúrának nemzeti határai nem léteznek, illetve nem relevánsak, másfelől viszont egyetlen kultúrán belül is kitapinthatók transzkulturális jelenségek. A transzkulturalizmus koncepcióját Welsch mind a korábban felbukkant (és ugyancsak rendkívül népszerű) multikulturalitással, mind az interkulturalitással szembeállítja, sőt, koncepciója valójában ezekkel folytatott polémiaának is tekinthető. A német kutató ugyanis úgy véli, hogy a két másik terminus a hagyományos, homogén és monolit kultúrafelfogásból indul ki, márpedig a kultúrák már nem homogének, és nem különülnek el élesen egymástól. A mai kultúrákra a kevertség, a hibriditás, a permeabilitás, valamint a külső kulturális kapcsolatok hálózatosága jellemző.

Kétségtelen, hogy a kultúrák keveredése jól érzékelhető sajátossága kortárs világnak, azonban kérdés, hogy értelmezése kiterjeszhető-e más, korábbi történeti korokra, tekinthetjük-e a kultúrák általános vonásának a kevertséget, és ha igen, ez vajon kellő alapot ad-e ahhoz, hogy a transzkulturalizmusra valamiféle univerzális sajátosságként tekintsünk. Welsch maga sokáig nem foglalkozott a fogalom történeti értelmezésével, csupán a legutóbbi években adott hangot annak a meggyőződésének, hogy a jelenség létezett már jóval korábban is.¹ Ahogyan Katarzyna Deja írja – „a transzkulturalizmust a kultúrák általános tulajdonságának tekinti, amely nem korlátozódik a kortárs jelenségekre.”² Ebben a kontextusban a transzkulturalizmus és a hibridizáció nem a kortárs, globalizált valóság jelensége, hanem minden civilizáció fejlődésének hajtóereje.”³ A fogalomnak ezzel az interpretációjával, úgy tűnik, Németh Zoltán is rokonszenvez, habár bevallja, hogy meggyőződése nem száz százalékos: „abban szerettem volna hinni, hogy annak [ti. a transzkulturalizmusnak – B. M.] egy tágabb, korokon átívelő, többféle helyzetre applikálható elméleti diskurzusával számolhatok – a kínzó kétely viszont végig megmaradt.” (55.)

¹ „[...] például a görög kultúra, [...] nem önmagából fejlődött ki. Fejlődése elképzelhetetlen Egyiptom, Nyugat-Ázsia, Babilon és Fönícia [öröksége] nélkül. Már pusztán az is ezt bizonyítja, hogy az ógörög szavak majdnem negyven százaléka sémi eredetű, a görög szobrászat pedig egészen nyilvánvalóan az egyiptomi mintákat követte. Hasonlóképpen a japán kultúrát sem lehet megérteni anélkül, hogy figyelembe vennénk kapcsolatait Kína, Korea, India kultúráival, a hellén kultúrával vagy akár napjaink európai kultúrájával.” Wolfgang WELSCH, „Transculturality in Literature: A Phenomenon as Old as It is Current”, *World Literature Studies* 14, 3. sz. (2022): 5–11, 5, <https://doi.org/10.31577/WLS.2022.14.3.1>.

² Katarzyna DEJA, *A transzkulturalizmus és az irodalomtudomány globális fordulata: Félbemaradt projekt-e a transzkulturalizmus?*, ford. BALOGH Magdolna, lásd jelen lapszámban – A szerk.

³ Uo.

Miközben a transzkulturalizmus (és a vele gyakran rokon értelemben használt transznacionalizmus) kutatói a 21. század elején (főként az amerikai kontinensen) maguknak vindikálják a jogot arra, hogy a „globális” kutatások meghatározó irányaként fogadtassák el a szóban forgó teóriát, jelezni kell (ahogyan Németh Zoltán is megteszi), hogy a transzkulturalizmus által vizsgált jelenségek más megközelítésmódokkal is érintkeznek: egyebek közt a posztkoloniális elmülethez köthető vizsgálódásokkal, amelyekben a kultúrák közti mozgások hatalmi viszonyokkal kapcsolódnak össze, de a transzkulturális jelenségek érintkeznek a valamivel kisebb hatókörű, az államhatárok átlépése során játszódó jelenségekre fókuszáló transznacionális perspektívával. Valamint a transzkulturalizmus érdeklődésének iránya legalábbis részben közös a komparatiztika, ezen belül elsősorban a világirodalom fogalmát érintő újabb kutatások kérdéskörével, illetve a regionális kutatásokkal is.

A monográfia tizennégy, viszonylag rövid fejezetében Németh Zoltán megkísérli feltérképezni a transzkulturalizmus jelentéskörét és elméleti lehetőségeit, továbbgondolva az eddigi kutatásokat. Pontosan ragadja meg a transzkulturalizmus kétarcúságát, „kettős világot”, amire nem árt újra meg újra emlékeztetnünk: ugyanis az elvándorlás, a szabad mozgás, az új meg új nyelvekkel és kultúrákkal való találkozás, a szinte korlátlan információfogyasztás korántsem fedi le a jelenséget egészében. Hangsúlyozza, hogy legalább ennyire fontos az elvándorlásnak az a változata, ahol a határátlépés gazdasági vagy politikai kényszer hatására történik, s gyakori következménye az otthontalanság, a gyökértelenség, az egzisztenciális bizonytalanság. „Ennek a világnak az alapja nem az élvezet, hanem a trauma, a szenvedés, a kizsátoztottság, a halálfélelem, a teljes kiszolgáltatottság [...]. Ebben a másik világban a mozgás az élet átmentéséről szól, a nyelvi átlépés nem élvezet, hanem az identitás elvesztése, feladása, amely a kényszer és a védekezés kettősében formálódó traumatikus élmény.” (103.)

A kötet egyik fő kérdése, tétje, hogy az eredendően kultúrteóriaként létrejött transzkulturális elmélet miként alkalmazható az irodalomtudományban: Németh Zoltán nagy potenciált lát benne, olyan korszerű megközelítésmódnak tartja, amely nélkülözhetetlen a kortárs művek értelmezésében, sőt, képes megújítani az irodalomtörténet hagyományos, homogén nemzettudatra és monolit nemzeti nyelvre épülő paradigmáját. Ennek tudatában írja le „[a] transzkulturális viszonyok szintjeit”, a műértelmezés transzkulturális modelljét egy négy elemből álló, a recepcióesztétikából kölcsönzött séma alapján, amely a szerző, a mű (szöveg), a befogadó és a kontextus leírásából áll. Ebből a modellből az látszik, hogy transzkulturális perspektívában elsősorban a személy (az irodalomban: az alkotó) mozgásával, határátlépéseivel, identitásváltozásaival összefüggő kérdésekre, problémákra összpontosul a figyelem, ami azt is jelenti, hogy e megközelítésben a szerző ismét fontos szerepet kap az értelmezésben. Olyan írókról van szó, akiknek a szövegeit nem tekinthetjük csupán egyetlen kultúra produktumainak, hanem inkább olyan kulturális hibridek-

nek, amelyek különböző kultúrák kevert elemeiből állnak össze.⁴ Jól illusztrálja a lehetséges variánsokat az ebben a tekintetben kiemelkedően gazdag irodalmi anyagot felmutató kortárs szlovák irodalom, de a szerző több magyar példát is hoz a jelenség különféle változatainak bemutatására (vö. elsősorban *Az expat, a migráns és a disszidens* című, VI. fejezetet, illetve a Macsovszky Péter szlovákiai magyar író nyelvváltásait és határátlépéseit elemző fejezetet). A transzkulturális mű nyelve hibrid. Ugyanakkor nagy szerepe van a befogadónak és a kontextusnak is.

A transzkulturális szemléletmód irodalomtörténeti alkalmazásának kérdéskörével három fejezet (IV. *Transzkulturális kisebbségi irodalomtörténet*; V. *Transzkulturalizmus és irodalomtörténet-írás*; XII. *Transzkulturalizmus és ubikvitás*), valamint az *Utószó* foglalkozik.

A szerző mindenekelőtt a szlovákiai magyar irodalom értelmezésében látja relevánsnak, minthogy meggyőződése szerint a kisebbségi irodalom sajátosságai „általánosságban is lehetőséget adnak az irodalmiság transzkulturális viszonyainak érvényesítéséhez” (55–56). Ez valóban gyümölcsöző megközelítés, amely új megvilágításba helyezi a számos bizonytalanságot rejtő kérdéskört, hogy tudniillik mi is a kisebbségi irodalom, konkrétan, a szlovákiai (vagy csehszlovákiai) magyar irodalom státusza, létmódja, ki/mi tartozik hozzá, mi a viszonya a többségi nemzeti irodalomhoz, illetve irodalmakhoz. Németh Zoltán arra mutat rá, hogy a kisebbségi irodalom (konkrétan a szlovákiai magyar irodalom) helyzetéből adódóan par excellence transzkulturális, hiszen nyelvileg és kulturálisan is hibrid közegben jön létre. Mi több, ez a hibrid közeg a többségi, szlovákiai szlovák irodalom alkotóira is hat, vagyis a transzkulturalitás nyomai a többségi szlovák irodalomban is felfedezhetők: a kisebbségi nyelv szavai, kifejezései a művek szövegében, vagy a másik (kisebbségi) kultúrára, történelemre tett utalások, hivatkozások (erre sok példát hoz a szerző a kortárs szlovák irodalomból). A könyv nagy előnye, hogy az elméleti fejtegetéseket invenciózus elemzések egészítik ki, a szerző a transzkulturalizmus gyakorlati alkalmazásának lehetőségeit demonstrálja művek, életművek, identitáskonstrukciók transzkulturális hálónak, hálózatainak értelmezésével. Kitüntetett, sokféle kontextusban bemutatott és elemzett szerzői a szlovákiai magyar Csehy Zoltán, Polgár Anikó és „a transzkulturális mintaszerző”, a többszörös el- és kivándorló, nyelvváltó, határátlépő és „kozmonomád” Macsovszky Péter/Peter Macsovszky, a Hollandiától Brazíliáig számos helyen élt szlovákiai magyar író. A Macsovszky poétikáját a *Tantalópolis* című regény elemzésével bemutató, *A nyelv- és identitásváltás transzkulturális poétikái* című fejezet konklúziója szerint: „Mai globalizált világunkban az irodalmi mű megírásának nyelve nem kizárólagos kritérium annak megítélésében, hogy egy szerző melyik nemzeti irodalomhoz tartozik, ergo egy szerző több irodalom

⁴ Arianna DAGNINO, „Transcultural Writers and Transcultural Literature in the Age of Global Modernity”, *Transnational Literature* 4, 2. sz. (2012), <http://hdl.handle.net/2328/25881>; Uő, *Transcultural Writers and Novels in the Age of Global Mobility* (West Lafayette, IN: Purdue University Press, 2015).

részévé is válhat. De mindez fordítva is igaz: egyetlen irodalmon belül is elfoglalhat eredeti, szokatlan, nem bejárt pozíciókat.” (131.)

A transzkulturális irodalomtörténet-írás által a hagyományos irodalomtörténetek ellen intézett legnagyobb kihívás tehát abban áll, hogy ez a szemlélet/megközelítés érvényteleníti az irodalomtörténet-írásnak a Közép-Európában legalábbis a 19. századtól érvényes alapelvét, amely szerint a nyelv az adott nemzeti irodalomhoz tartozás első számú kritériuma. Ugyanakkor a transzkulturális perspektíva ezzel a megközelítéssel ki is tágítja az adott irodalomhoz tartozó művek körét: a magyar irodalomhoz tartozhatnak nem magyar nyelven írt művek, írja a szerző Szegedy-Maszák Mihályra hivatkozva, aki *A magyar irodalom története I–III.* című nagyszabású irodalomtörténeti kézikönyvében külön fejezetet szentel például Tibor Fischer kortárs angol szerző 1956-ról írt angol nyelvű regényének. Amennyiben a kortárs szlovák irodalomban számos olyan mű van, amely magyar identitáskérdésekkel, a magyar történelemmel foglalkozik, mondhatjuk, hogy ezek a művek is a magyar irodalom részei, vagyis „[...] a latin, a német és az angol nyelvű alkotások mellett a magyar irodalom történetének léteznek szlovák nyelvű szövegei is.” (141.) Az új, nem egyetlen nyelvet alapul vevő transzkulturális irodalomtörténet mintapéldájaként Németh Zoltán a finn irodalomtörténet-írást megújító módszertani gyakorlatra hivatkozik, amelynek kutatóközösségei olyan fogalomrendszert alakítottak ki, amely az ősi, autochton kisebbségek, valamint a finnországi svédek, oroszok, romák irodalmát is képes integrálni. A magyar irodalom reáliáitól talán távol áll ez a példa, de kétségtelenül ösztönző lehet. S a kötet előnye éppen az, hogy a benne felvetett kérdések további gondolkodásra készíthetik az olvasót. Mégsem hallgathatom el egy fenntartásomat. Azt gondolom ugyanis, hogy a transzkulturalizmussal foglalkozó kutatókat is fenyegeti az a veszély, ami a hasonlóan általános, nagy befogadóképességű és hatókörű fogalmakkal operáló irányzatokkal foglalkozókat: egy idő után mindenbe belelátják, és mindenbe *csak ezt* látják bele – ennek következtében a fogalom csakhamar parttalanná válhat, s ezzel együtt elveszíti interpretatív erejét. Úgy vélem, célszerűbb a transzkulturalizmust szűkebb értelemben, a kortárs kultúra egyik jelenségeként, egyszersmind leírásának egyik, de semmiképpen sem egyedüli módjaként felfogni, anélkül, hogy kirekesztenénk más megközelítési módokat, irányzatokat, ahogyan például a komparatiztikát (amely elég sommás, és a kurrens komparatiztikai kutatások felől nézve véleményem szerint igazságtalan kritikát kap egy cseh szerzőpárost idéző kijelentésben).